

РЫТМІЧНА-ГУКАВАЯ І ВОБРАЗНА-ВЫЯЎЛЕНЧАЯ АРГАНІЗАЦЫЯ БЕЛАРУСКІХ ПРАКЛЁНАЎ

А. В. Солахаў
(Мазыр, Беларусь),

В. А. Ждановіч
(Баранавічы, Беларусь)

У артыкуле разглядаецца мастацкая выразнасць і сіла эмацыянальнага ўздзеяння беларускіх праклёнаў — народных выслоўяў, якія змяшчаюць пераважна злавесныя прадраканні і пажаданні каму- або чаму-небудзь, — на розум і свядомасць людзей. Гэта ў значнай меры абумоўлена іх рытмічнай і гукавой арганізацыяй, а таксама выкарыстаннем разнастайных троп і стылістычных фігур: персаніфікацыі, параўнанняў, градацыі, анафары, паліптота, анадыплосіса, антытэзы, амфітэзы і інш.

Ключавыя словы: праклён, рытм, рыфма, тропы, стылістычныя фігуры.

В статье рассматривается художественная выразительность и сила эмоционального воздействия белорусских проклятий — народных изречений, содержащие преимущественно злоеющие прорицания и пожелания кому - или чему-либо, — на ум и сознание людей. Это в значительной мере обусловлено их ритмической и звуковой организацией, а также использованием разнообразных тропов и стилистических фигур: персонификации, сравнения, градации, анафоры, палиптота, анадиплосиса, антитезы, амфитезы и др.

Ключевые слова: проклятие, ритм, рифма, мушинская, стилистические фигуры.

The article is a study of expressiveness and emotional effect of Belarusian curses — folk utterances containing predominantly word prophecies and wishes addressed to somebody or something — on people's mind and consciousness. This is mostly predetermined by their rhythmical and sound organization as well as by the usage of various stylistic devices: personification, comparison, gradation, anaphora, polypitis, anadiplosis, antithesis, amphitthesis, etc.

Key words: curse, rhythm, rhyme, tropes, stylistic figures.

Праклён — асобы від народных выслоўяў, якія змяшчаюць пераважна злавесныя прадраканні і пажаданні каму- або чаму-небудзь. Яны бытуюць звычайна ў вусным маўленні вясковых жыхароў.

Дэтэлізуючы тэрмін *праклёны* ў межах прагмалінгвістыкі, А. А. Албут лічыць праклёны родавым паняццем і вылучае сярод іх згодна з інтэнцыяй моўцы наступныя віды: жартоўныя, несапраўдныя, бытавыя, прысяганны-праклёны, адкляцці (зваротныя праклёны), фармальныя, уласна праклёны [1, с. 13–14].

Праклёнамі валодаюць не толькі жанчыны, але і мужчыны. “Спытала свайго брата, – здзіўляецца адна з жанчын-інфарматараў з в. Дамашы Ляхавіцкага раёна, – *ці ведае ён праклёны. І, шчыра кажучы, асалапела ад нечаканасці. Не думала, што мужчына, які толькі размяняў чацвёрты дзясятка, ведае такія страшныя праклёны: “Каб ты картошку стаканамі прадаваў”, “Штоб твае дзеці тваімі касцямі яблыкі збівалі”, “Каб ты газам дыхаў, ртуцыю сцаў, лёг спаць і больш не ўстаў”, “Штоб цябе ў кватэры дзвярыма прыдушыла”, “Штоб ты пад цыцкай жончынай задыхнуўся”, “Каб ты ў сметніку корпаўся”, “Будзь ты пракляты”, “Халера цябе бяры”* (2016 г., 10 жн.).

“Спараджэнне праклёнавых выслоўяў, – выказвае слушную думку А. А. Албут, – найперш звязана са спецыфікай чалавечага мыслення і неабходнасцю даць выхад адмоўным эмоцыям. Выплеск унутранага негатыву ў знешні свет – дэструктыўны паводле сваёй сутнасці прыём псіхалагічнай “разгрузкі”. Спадзяёмся, што чалавек вынайдзе іншы спосаб “аздараўлення” свайго духоўнага свету. У гэтым бачыцца адна са звышмэт гуманітарных, а найперш філалагічных, дысцыплін. Аналіз праклёнаў як тэксту, этналінгвістычнага і кагнітыўнага феномена якраз і дазволіць перакадзіраваць інфармацыю са знакаў “мінус” у інфармацыю са знакаў “плюс”. Па сутнасці, гэта і ёсць крок да гарманізацыі асобы і яе асяроддзя” [1, с. 16].

Лінгвіста праклёны прыцягваюць, перш за ўсё, дасканаласцю арганізацыі тэксту, рытміка-інтанацыйнай пабудовай фразы, этналінгвістычнымі і кагнітыўнымі асаблівасцямі, выкарыстаннем у іх вобразна-выяўленчых сродкаў мовы. Разгледзім рытмічна-гукавую і вобразна-выяўленчую арганізацыю праклёнаў, запісаных адным з аўтараў, В. Ждановіч, ад вясковых жыхароў Ляхавіцкага раёна.

Часцей за ўсё праклён выступае ў форме кароткага выслоўя: *Каб яе на тым свеце чэрці*

даілі (в. Яцкаўшчына, 2016 г., 22 ліп.); *Хай цябе чэрці носяць* (в. Яцкаўшчына, 2016 г., 22 ліп.); *Што б цябе ў тухлай вадзе і абмылі!* (в. Крывошын, 2017 г., 12 студз.). Аднак нярэдка сустракаюцца праклёны, якія ўяўляюць сабой паэтычныя мініяцюры:

Каб ты качалася за плотам

Пад калючым дротам,

А як смерць твая прыйшла,

То ты выйсця не знайшла (в. Гулічы, 2016 г., 21 ліп.).

У аснове чатырохрадкоўя – двухскладовая стапа з націскам у першым радку на другім, у іншых радках — на першым складзе.

Рытм верша можа быць свабодны, рухомы, як у многіх фальклорных вершаваных творах – песнях, загадках. Вершаваныя радкі могуць памяншацца або павялічвацца, набываюць розную колькасць складоў з рознай камбінацыяй націскных і ненаціскных:

Каб цябе калаціла

тры дні і тры ночы,

а на чацвёрты –

вылезлі вочы (в. Ганчары, 2016 г., 15 жн.).

Выключна вялікая роля ў праклёнах належыць рыфме: *плотам – дротам, прыйшла – знайшла, ночы – вочы*. Рыфма не толькі звязвае вершаваныя радкі, але, у першую чаргу, служыць яго выразнасці і экспрэсіўнасці, асноўнай функцыяй якой, паводле слушнага сцвярджэння В. А. Маславай, “якраз і ёсць узмацненне ўздзеяння на інтэлектуальную, эмацыйную і валявую сферы асобы рэцыпіента” [2, с. 12]:

Каб ты на вадзе хадзіла

і ніць прасіла (в. Завінне, 2016 г., 5 жн.).

Мастацкая выразнасць праклёнаў дасягаецца і праз выкарыстанне разнастайных трыпаў і стылістычных фігур.

У праклёнах, напрыклад, нярэдка выкарыстоўваецца прыём персаніфікацыі (ад лац. *persona* – асоба + *facere* – рабіць) – надзялення жывых істот, прадметаў, прыродных з’яў, абстрактных паняццяў уласцівасцямі чалавека. Персаніфікуюцца хваробы (*ліха, трасца, халера*), тапонімы (*канавы*): *Каб цябе (яго) ліха; Ліха цябе (яго) бяры* (в. Яцкаўшчына, 2016 г., 19 ліпеня); *Няхай табе Ліха вочы павыпорвае* (в. Яцкаўшчына, 2017 г., 29 студз.); *Каб цябе (яго) трасца; Трасца цябе (яго) бяры* (в. Яцкаўшчына, 2016 г., 19 ліп.); *Трасца яе матары* (в. Яцкаўшчына, 2016 г., 22 ліп.); *Трасца на іх* (в. Жарабковічы, 2016 г., 25 ліп.); *Хай цябе халера возьме* (в. Яцкаўшчына, 2016 г., 22 ліп.); *Халера цябе бяры* (в. Дамашы, 2016 г., 10 жн.); *Хай цябе Канавы забярэ*

(в. Гулічы, 2016 г., 21 ліп.). Як тлумачыла жанчына-інфарматар, “ліха – гэта такая пачвара аднавокая, з доўгімі кіпцюрамі, імі яна вочы і выкавае” (в. Яцкаўшчына, 2017 г., 29 студз.). Канава – ва ўяўленні людзей – таксама жанчына: “От як чалавек памірае, дык яна да яго прыходзіць, стаіць і ждзжэ. Высокая такая, прыбраная ў белую сукенку” (в. Гулічы, 2016 г., 21 ліп.).

Нярэдка ў праклёнах выкарыстоўваюцца параўнанні, выражаныя словазлучэннямі і звязаныя са сказам параўнальным злучнікам як: *Каб ты сонца бачыла толькі, як тая свіння асмаленая* (в. Святычы, 2016 г., 19 ліп.); *Да каб ты сама засмярдзела, як тое мяса* (в. Крывошын, 2017 г., 12 студз.). Такія параўнанні ўжываюцца не толькі каб выказаць пажаданне зла, але і як мага больш абразіць чалавека, нанесці яму душэўную рану.

Параўнанні могуць выражацца таксама творным склонам назоўнікаў, якія пераважна ўскосна называюць хваробы: *Вочы табе медзякамі* (г. Ляхавічы, 2017 г., 29 студз.) – страціць розум; *А каб ты паракніў сыпалася* (в. Яцкаўшчына, 2016 г., 22 ліп.) – згубіць рухомасць, асунуцца; *Няхай ёй язык у срацы колам стане за такія словы; Хай табе язык колам* (в. Яцкаўшчына, 2017 г., 22 студз.) – пажаданне стаць нямым.

Розныя стылістычныя фігуры сэнсава і эмацыянальна ўзмацняюць праклён, надаюць яму экспрэсіўнасць.

У праклёнах шырока выкарыстоўваецца **градацыя** (лат. *gradatio* – паступовае ўзмацненне) – стылістычная фігура, якая заключаецца ў выкарыстанні аднародных слоў (словазлучэнняў, частак складанага сказа), што, размяшчаючыся паслядоўна, нагнаюць або, наадварот, паслабляюць сілу эмацыянальна-сэнсавай выразнасці мастацкага маўлення. За кошт градацыі дасягаецца эфект найбольшай выразнасці праклёну, узмацняецца яго сэнсавае і эмацыянальна-экспрэсіўнае значэнне, дзякуючы чаму ён і выклікае ў адрасата адпаведнае ўражанне. Напрыклад:

*Каб, даў Бог, ты хварэла,
Без пары старэла,
Наелася пепла,
Пайшла ў лес і аслепла* (в. Канюхі, 2016 г., 15 ліп.);
*А каб у цябе пчолы не раіліся,
куры не нясліся,
збожжжа не расло
І ўсё ў яму пайшло* (в. Яцкаўшчына, 2016 г.,

22 ліп.).

У першым праклёне эфект яркай выразнасці дасягаецца за кошт аднародных выказнікаў *хварэла, старэла, наелася, пайшла, аслепла*, дзе найбольшай сілай ўздзеяння на адрасата валодае апошняе слова. У другім тэксце, пабудаваным на прынцыпе сінтаксічнага паралелізму (грэч. *parallelos* ‘які знаходзіцца або ідзе побач’) паўтараюцца асновы частак складанага сказа з выказнікамі, якія маюць пры сабе адмоўную часціцу *не*, што і надае негатывыны сэнс гэтым выказванням: *пчолы не раіліся, куры не нясліся, збожжжа не расло*. “Бомба” ж усяго выказвання закладзена ў аснове апошняй часткі складанага сказа: *усё ў яму пайшло*. Адбываецца нарастанне інтанацыі, якая дасягае свайго эпагея ў канцы праклёну, і тым самым узмацняецца эмацыянальнасць маўлення, якая падтрымліваецца за кошт рыфмы: *хварэла – старэла, пепла – аслепла; не расло – пайшло*.

Дзеясловы, як семантычныя актуалізатары, у праклёнах часцей за ўсё знаходзяцца ў канцы вершаваных радкоў і, рыфмуючыся, памацняюць сэнсавую ёмістасць выказвання:

*Каб ты кульгаючы ішла, упала
і больш не ўстала* (в. Яцкаўшчына, 2017 г., 22 студз.);
*Каб ты газам дыхаў,
ртуцію сцаў,
лёг спаць
і больш не ўстаў”* (в. Дамашы, 2016 г., 10 жн.).

*Каб цябе круціла,
Трасло і калаціла,
А як сонца села,
Ты зусім здурэла* (в. Святычы, 2016 г., 19 ліп.).

У праклёнах можа выкарыстоўвацца **анафара** (грэч. *anaphora* – вынясенне, аднясенне) – стылістычная фігура, што будзецца на паўтарэнні асобных слоў, выразаў, гукавых спалучэнняў у пачатку вершаваных радкоў, строф, сказаў, перыядаў, абзацаў:

*Бадай ты ўсох,
Бадай – аглох,
Бадай ты злёг,
Бадай ты здох* (в. Перахрэсце, 2017 г., 6 лют.).

Функцыя гэтай анафары як экспрэсіўнай сінтаксічнай фігуры – падкрэсліць настойлівасць у пажаданні зла, выклікаць у адрасата думку аб непазбежнасці таго, што яно збудзецца. Выразнасць праклёну надае і

двухстопны памер вершаваных радкоў (ямб), іх **сінтаксічны паралелізм** – сіметрычнае размяшчэнне слоў кожнага радка: часціца – займеннік – дзеяслоў. На фоне анафарычнага паўтору *бадай ты* сэнсава і лагічна вылучаюцца дзеясловы *ўсох, аглох, злёг, здох*, што ўтвараюць яшчэ адну сінтаксічную фігуру – градацыю, нагнятаючы сэнсавую і эмацыянальна-экспрэсіўную выразнасць праклёну. Рыфма тут таксама напоўнена сэнсам, яна гаваркая: аж чатыры *-ох*, маючы падабенства да адпаведнага выклічніка, прадвешчаюць бяду, гора.

Нярэдка ў мове праклёнаў ужываецца **паліптот** – сінтаксічная фігура, у адпаведнасці з якой слова ўжываецца ў мікракантэксте ў розных граматычных формах [5, с. 22]. Часта такім чынам выкарыстоўваецца асабовы займеннік *ты*, які ўказвае на адрасата праклёну, радзей — прыналежны займеннік *твой* і асабовы *яна*: *Штоб табе цэментам вочы заляпіла, калі ты яго ўкраў* (г. Ляхавічы, 2017 г., 30 ліп.); *Каб ты яе знайшла, ды яна табе без надабнасці* (в. Яцкаўшчына, 2016 г., 22 ліп.); *Штоб твае дзеці тваімі касцямі яблыкі збівалі* (в. Дамашы, 2016 г., 10 жн.). Паліптот узмацяе эмацыянальны фон кантэксту, надае яму асобы дынамізм або драматызм, стварае сэнсавую дамінанту тэксту і вылучае яго моцныя пазіцыі, выконвае архітэктанічную функцыю.

Разам з займеннікам *ты* могуць ужывацца розныя формы дзеясловаў: *Каб табе чэрці на том свеце смалу залівалі, як ты горла заліў* (в. Малое Гарадзішча, 2016 г., 30 ліп.).

Вялікім зарадам экспрэсіі вызначаюцца праклёны, у якіх ужываецца **анадыпловіс**, або **стык**, – сінтаксічная фігура з паўторам у наступным вершаваным радку або сказе таго самага слова або словазлучэння, якім заканчваецца папярэдні радок або сказ:

*Да каб даў Бог ты хлеба не ела,
хлеба не ела – долі не мела,
долі не мела – шчасця не знайшла,
шчасця не знайшла і замуж не пайшла*
(в. Перахрэсце, 2017 г., 6 лют.).

Анадыпловіс надае праклёну цэласнасць, памацяе лагічную сувязь маўлечых фраз, скіроўвае акцэнт на злавесныя пажаданні, надае ўсяму выказванню эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць. Эфект праклёну памацяецца рытмічнай арганізацыяй маўлення і дзеяслоўнай рыфмай (*не ела – не мела, не знайшла — не пайшла*), сінтаксічным

паралелізмам 2-га і 3-га радкоў.

Праклён *Каб у галаве вошаў – густа, а розуму — пуста* (в. Яцкаўшчына, 2016 г., 22 ліп.) пабудаваны на **антытэзе** (грэч. *antithesis* – супрацьпастаўленне) – стылістычнай фігуры, што выражае “супастаўленне кантрастных або процілеглых з’яў і паняццяў, якое ўтварае адзінае структурна-лагічнае цэлае” [3]. Семантычны кантраст тут ствараецца пры дапамозе лексічных антонімаў *густа – пуста* і кантэкстуальных *вошаў – розуму* з выкарыстаннем рытмічнага і сінтаксічнага паралелізму. Антытэза, падкрэсліваючы максімальную розніцу і кантраст процілегласцей, раскрываючы несумяшчальнасць паняццяў *вошы – розум, густа – пуста*, робіць праклён заострана едкім, чым і дабіваецца найбольш негатыўнага эмацыянальнага ўздзеяння на адрасата.

На супрацьпастаўленні будуюцца і **амфітэза** (грэч. *amphi* – і вакол, з абодвух бакоў), або фігура злучэння. І стылістычная фігура, заснаваная «на сцвярдзэнні дзвюх супрацьлеглых прымет, з’яў, фактаў» [4, с. 42]. У праклёне *Каб ты Бога не баялася і чорту лысату спавадалася* (в. Падлессе, 2017 г., 25 студз.), дзе знешнім паказчыкам амфітэзы выступае спалучальны злучнік *і*, які звязвае назвы дзвюх палярных міфічных асоб – Бога і чорта, выказваецца пажаданне свядома пераблытаных адносін да іх: Бога не баяцца і чорту спавадацца. “Мусіць жа, – канстатуе інфарматар, — для веруючага чалавека – гэта самы страшны праклён”.

Іншы раз выкарыстоўваецца **антанаклаза**, або **антанакласіс** (грэч. *antanaklasis* – адлюстраванне, праламленне) – стылістычная фігура, якая будуюцца на паўторы слова ў адной і той жа граматычнай форме, але з рознымі лексічнымі значэннямі і сэнсавымі адценнямі. У праклёне *Бадай цябе бадай* (в. Гулічы, 2016 г., 21 ліп.) паўтараюцца дзеяслоў *бадай* і назоўнік *бадай*. Яны размяшчаюцца ў выглядзе кальца, што памацяе эмацыянальнасць праклёну і яго экспрэсіўнасць.

Праклёны могуць будавацца і на **шматзлучнікавасці** — стылістычнай фігуры, якая характарызуецца выкарыстаннем адных і тых жа злучальных злучнікаў паміж аднароднымі словамі і сказами: *Каб даў Бог, і яна, і яе каты, і сукі-сабакі – на могілкі вылі* (в. Свяціца, 2017 г., 3 лют.).

Дадзены стылістычны прыём

выкарыстоўваецца для таго, каб словы, якія размяжоўваюцца, адначасова звязаць у адзінае функцыянальна цэлае.

Аснову асобных праклёнаў складае **рытарычны вокліч** —эмацыянальна афарбаваны сказ, у якім эмоцыі, нават не выражаныя лексічнымі і сінтаксічнымі сродкамі, абавязкова выражаны інтанацыйна [5, с. 42]: *Хай жа яе чэрці знахаляць разам з яе сабакамі!* (в. Свяціца, 2017 г., 3 лют.).

Ужыты ў адным з праклёнаў **зваротак мой даражэнькі** выражаны спалучэннем прыналежага займенніка *мой* і субстантываванага прыметніка *даражэнькі* з памяншальна-ласкальным значэннем. Аднак

пад уплывам зместу праклёна семантыка зваротка набывае іншы, супрацьлеглы сэнс, што павялічвае экспрэсію ўсяго праклёна: *Да каб табе, “мой даражэнькі”, ўжо за канавай адмералі, даў Бог* (в. Гулічы, 2016 г., 21 ліп.).

Такім чынам, мастацкая выразнасць і сіла эмацыянальнага ўздзеяння беларускіх праклёнаў на розум і свядомасць людзей у значнай меры дасягаецца іх рытмічнай і гукавой арганізацыяй, а таксама выкарыстаннем разнастайных троп і стылістычных фігур: персаніфікацыі, параўнанняў, градацыі, анафары, паліптота, анадыпласіса, антытэзы і інш.

Літаратура

1. Албут, А. А. Праклёны як тэкст і этналінгвістычны феномен / А. А. Албут // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы / Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. — Выпуск 7. — Мінск: РІВШ, 2008. — С. 13–16.
2. Маслова, В. А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста: учебное пособие. — Минск: Вышэйш. школа, 1997. — 156 с.
3. Салавей, Л. М. Праклёны / Л. М. Салавей // Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. — Мінск: БелЭн, 2001. — Т. 12: Палікрат — Праметэй / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.] — С. 546.
4. Стариченок, В. Д. Большой лингвистический словарь / В. Д. Стариченок. — Ростов н/Д: Феникс, 2008. — 811 с.
5. Шандроха, Н. Э. Экспрэсіўны сінтаксіс: вучэб.-метад. дапам. / Н.Э.Шандроха. — Гродна: ГрДУ, 2002. — 62 с.